

MAARTEN MESMAN, CHARLOTTE VAN EMSTEDE

BEIDEN WERKZAAM ALS ONDERZOEKER BIJ @MIT AAN DE TECHNISCHE UNIVERSITEIT DELFT

Bescherming cultuurhistorie

op losse schroeven?

Hoe realistisch zijn
de gewenste effecten
van de Modernisering
Monumentenzorg?

1 – ‘Cultuurhistorie vormt de materiële weerslag van menselijk handelen in het verleden. Die is in ons land overal aanwezig, en vertegenwoordigt een belangrijke waarde die in de besluiten meegenomen moet worden.’¹

De bezwering van Plasterk

Wat is cultuurhistorie nu eigenlijk? Net als de aanverwante term cultureel erfgoed kan cultuurhistorie worden gekenschetst als een uitgehold containerbegrip zonder enige

helder gedefinieerde betekenis.² Dat neemt niet weg dat het in beleidskringen al geruime tijd veelvuldig wordt gebruikt. Zo vormde cultuurhistorie eind jaren negentig een basisbegrip in de invloedrijke Nota Belvedere,

en ook in de Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg (MoMo) van september jongstleden – die expliciet schatplichtig is aan tien jaar Belverderebeleid – neemt de term een centrale plaats in. Het werd door voormalig

minister Plasterk zelfs zo vaak gebruikt dat er een haast betoverende werking van uit gaat. In het gunstigste geval kan deze bezwering de formule zijn waarmee alle problemen die tegenwoordig in de monumentenzorg spelen opgelost kunnen worden. Het lijkt er echter eerder op dat de denkbeelden van Plasterk alleen maar meer onduidelijkheid scheppen over de vraag wat er nu eigenlijk met cultuurhistorie wordt bedoeld en hoe we in de dagelijkse praktijk met cultuurhistorische waarden moeten omgaan. Dat zet grote vraagtekens bij het voorgenomen beleid. Daarom leek het ons goed om de in de beleidsbrief uitgesproken visie en een aantal voorgestelde beleidswijzigingen eerst nog eens nader te beschouwen, en eventuele gevolgen hiervan tegen het licht te houden van algemene denkbeelden over cultureel erfgoed en het bestaande instrumentarium.³ Het artikel bestaat uit twee delen. Eerst analyseren we de verschillende categorieën die binnen cultuurhistorie te onderscheiden zijn, met bijzondere aandacht voor de positie van het instrument beschermd stads- en dorpsgezicht (BSDG). Daarna wordt dieper ingegaan op de waardestelling, die uiteindelijk moet bepalen wat tot welke categorie behoort.

Twee uitersten in het denken over cultuurhistorie

Bij het lezen van de MoMo beleidsbrief ontstaat de indruk dat de minister enkel oog heeft voor de twee uiteinden van het brede scala aan historisch gewortelde, uiteenlopende interpretaties van het begrip cultureel erfgoed. Aan de ene kant van dit interpretatiespectrum bevindt zich de nadruk op imposante en unieke representaties van macht, rijkdom, creativiteit, ambacht en technologie. Marlite Halbertsma, hoogleraar Historische Aspecten van Kunst en Cultuur aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, spreekt hier van het klassieke cultuurbegrip. Een canon van de topexemplaren van het menselijke kunnen dient daarbij als toonbeeld van 'een collectief proces naar steeds grotere volmaaktheid', waaraan legitimatie voor speciale zorg kan worden ontleend.⁴ Dit uitgangspunt voor een hiërarchische wijze van de selectie van monumenten heeft zijn wortels in de Oudheid maar is vooral tijdens de Verlichting tot ontwikkeling gekomen, als gevolg van de opkomende dominantie van het rationalistische vooruitgangdenken. De bescherming van de hoogtepunten van de beschaving die van universele waarde worden geacht heeft doorgaans een behoudend en westers georiënteerd karakter. Daarmee samenhangend is het behoud van het authentieke object voor wetenschappelijke doeleinden in de twintigste eeuw een essentieel onderdeel gaan uitmaken van de

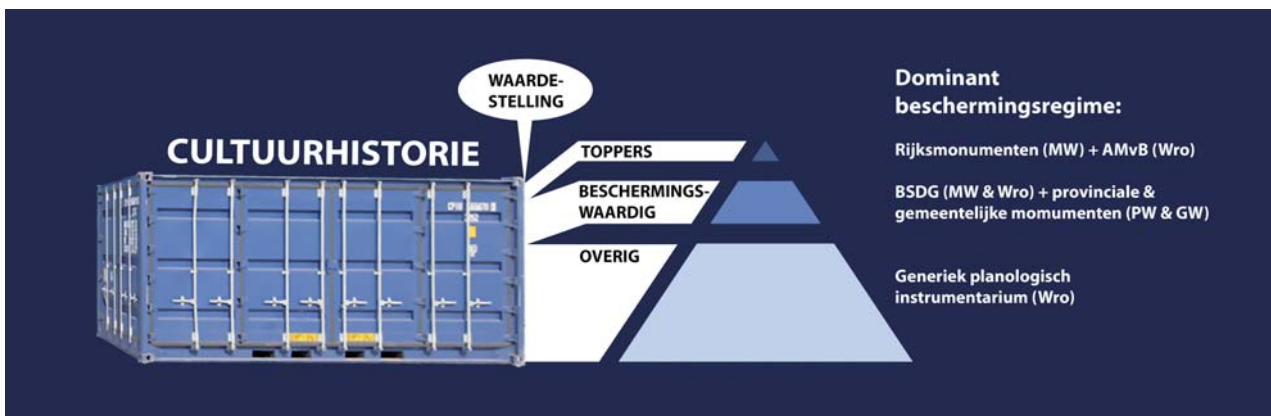
erfgoedzorg.⁵ De Britse historicus en sociaal-geograaf David Lowenthal noemt dit de *history benadering* van cultureel erfgoed.

Op internationale schaal vertoont de UNESCO werelderfgoedlijst veel kenmerken van het klassieke cultuurbegrip. Kijken we naar Nederland, dan is de aanwijzing en bescherming van rijksmonumenten een werkwijze die kan worden gezien als een uitvloeisel van het genoemde

paradigma. De aanwijzing van rijksmonumenten is geregeld in de Monumentenwet. Dit is een sectorale, hoedende wet die in 1961 in het leven is geroepen om het specifieke belang van de meest bijzondere en unieke exemplaren van het gebouwde erfgoed te vertegenwoordigen – net zoals de Natuurbeschermingswet het behoud van bijzondere natuurwaarden waarborgt. Vooral in de Monumentenwet van 1961 (en in de lange aanloop daar naartoe) lag de

2,3 – CULTUURHISTORISCH WAARDEVOLLE GEBIEDEN ZIJN NIET ONDER ÉÉN NOEMER TE VANGEN. (TUBBERGEN, HENGELO, VEERE).

4 – DOOR DE ZWART-WIT VISIE VAN PLASTERK OP CULTUURHISTORIE DREIGT DE RIJKSVERANTWOORDELIJKHEID VOOR HET BESCHERMINGSWAARDIGE MIDDENKADER TE VERDWIJNEN.

5 – BIJ DE ONTHULLING VAN DE AANWIJZINGSPLAQUETTE IN HET RODE DORP TE BAARN (25 APRIL 2010) HULDIGDE PLASTERK HET GEVOEL VAN TROTS DAT DE AANWIJZING VAN EEN BESCHERMD GEZICHT OPROEPT BIJ GEMEENTE EN BEWONERS.

nadruk op het nalatenschap van de maatschappelijke elite, zoals paleizen, stadhuizen en concertzalen.

Later, in het kader van het project MIP/MSP en de herziening van de Monumentenwet in 1988, werd deze benadering minder dominant. Op de Rijksmonumentenlijst ontstond ook ruimte voor objecten en complexen die meer het wonen en werken van de middenklasse en de arbeiders vertegenwoordigen. Dat neemt echter niet weg dat het, vanwege het selectieve karakter van een monumentenlijst, ook bij die jongere lichte rijksmonumenten ging om de 'toppers' uit het totale assortiment bouwwerken. Op dit moment wordt er vanuit gegaan dat de bulk van het erfgoed van vóór 1940 wel afdoende geïnventariseerd en indien nodig aangewezen is. Voor erfgoed uit de naoorlogse periode zal aanwijzing beperkt blijven tot een spaarzaam aantal aansprekende en representatieve voorbeelden, zoals ook is gebleken uit de lancering van de top 100 monumenten uit de wederopbouwperiode.⁶ Uit de beleidsbrief van Plasterk is op te maken

dat de voormalig minister een canon van specimen die in optima forma als bron voor inspiratie, herinnering, identiteit en gevoelens van 'beschaafd nationalisme' kunnen dienen plaatst in de top van zijn cultuurhistorische hiërarchie.⁷ Het gaat dan om een zeer klein percentage van alles wat tot cultuurhistorie gerekend kan worden. Een 'schelpenverzameling' dus, die het topje van een denkbeeldige piramide vormt (zie afbeelding 4).⁸

Onderin diezelfde piramide vinden we een heel andere vorm van cultuurhistorie. Deze brede onderlaag bestaat uit al het bebouwde en onbebouwde landschap dat niet via de Monumentenwet wordt beschermd. Voor het gehele Nederlandse landschap geldt dat vrijwel elke vierkante centimeter in het verleden is gepland, bedacht en ontworpen. Daarom, zo redeneert Plasterk, is alles in essentie cultuurhistorie te noemen, ook deze onderlaag. Dit uitgangspunt wijkt sterk af van het klassieke cultuurbegrip en ligt dan ook aan de andere kant van het interpretatiespectrum. Daar worden

alle 'oorspronkelijke' uitingen van cultuur waardevol geacht, met nadruk op de werken die voortkomen uit de inspanningen van het 'gewone' volk. Volgens Halbertsma heeft de Romantiek als tegenreactie op het universele vooruitgangdenken van de Verlichting (en het falen daarvan wat betreft de verbetering van de levensstandaard van de lagere sociale klassen) de basis gelegd voor deze waardering van het alledaagse, waarbij wordt uitgegaan van een egalitaire en statische representatie van de maatschappijgeschiedenis. Consequentie van deze gedachte is dat bij elke wijziging van het bestaande rekening moet worden gehouden met de lokaal aanwezige cultuurhistorische waarden, met inbegrip van de immateriële overlevering. Begrippen als beleving, evocatie en *infotainment* spelen bij het romantische cultuurbegrip doorgaans een grotere rol dan een wetenschappelijk verantwoorde wijze van beschermen en representeren. Lowenthal spreekt hier van *heritage* als de 'volkse' tegenhanger van zijn eerdergenoemde *history*. Waar men met een canon van hoogtepunten vaak verschillende groepen mensen wil verbinden is het romantische cultuurbegrip veel meer op de regionale en lokale identiteit georiënteerd.

In tegenstelling tot het selectieve en centralistische karakter van de aanwijzing van rijksmonumenten kan het beleid dat past bij het romantische cultuurbegrip juist worden gekarakteriseerd als a-selectief en decentraal. Om die reden kan de Wet ruimtelijke ordening (Wro) worden gezien als het wetgevende kader dat goed bij deze benadering past. Deze veelomvattende, coördinerende wet reguleert voor het gehele Nederlandse grondgebied het ruimtelijk beleid en laat de uitvoering hiervan voor het belangrijkste deel over aan de regionale en lokale overheden. Ruimtelijke ontwikkelingen worden onder andere getoetst aan vastgestelde structuurvisies, verordeningen en bestemmingsplannen, rekening houdend met alle belangen die spelen.

Zwart-wit denken Plasterk miskent unieke positie beschermd stads- en dorpsgezicht

Passend bij de romantische erfgoedbenadering streeft Plasterk ernaar om alle cultuurhistorie die niet het predicaat topper krijgt te borgen via de Wro. Daarmee ontkent hij echter dat de piramide van de cultuurhistorie, naast de genoemde brede basis en smalle top, ons inziens ook een groot middendeel met beschermingswaardig erfgoed bevat. In dit middendeel zou je de cultuurhistorie kunnen plaatsen die weliswaar niet behoort tot het meest uitzonderlijke dat de maatschappij heeft voortgebracht, maar wel bijzondere eigenschappen bezit waarmee het zich onderscheidt van 'de grijze massa'. De ontkenning van deze laag resulteert in een problematisch zwart-wit denken over de waarde van de gebouwde omgeving. Zo ontstaat er op rijksniveau een blinde vlek, wat ernstige gevolgen kan hebben voor beschermingswaardig erfgoed. Plasterk suggereert immers dat een wetgeving die bedacht is voor het reguleren van de onderlaag ook in staat zou zijn om de daarboven gelegen middenlaag veilig te stellen. Daarbij wordt echter onvoldoende rekening gehouden met de moeilijk te kwantificeren en in de Wro vast te leggen bijzonderheden van beschermingswaardige cultuurhistorie. Dit kan tevens nadelige gevolgen hebben voor de toplaag, aangezien het middendeel ook erfgoed kan bevatten dat een ondersteunende rol heeft in de bescherming van de toppers. Sowieso bestaat het middendeel van de cultuurhistorische piramide voor een belangrijk gedeelte uit gebouwen, landschappen of structuren die zich in de directe nabijheid van een (al dan niet beschermd) monument bevinden.

Vooraf voor dit deel van de cultuurhistorische piramide werd in de Monumentenwet van

1961 een instrument geïntroduceerd dat in feite tussen het sectorale belang van de rijksmonumenten en het brede kader van de ruimtelijke ordening in werd geïntegreerd: het beschermd stads- en dorpsgezicht. Binnen een aangewezen gezicht gelden uitzonderingsregels ten aanzien van het systeem van de ruimtelijke ordening. Zo geldt er een strikter sloopvergunningregime en verplicht de Monumentenwet de betreffende gemeente om voor het gebied een beschermend bestemmingsplan vast te stellen. Op basis van de toelichting op de aanwijzing moeten in zo'n speciaal bestemmingsplan specifieke regels (voorheen voorschriften) worden opgenomen ter bescherming van de onderkende cultuurhistorie, eventueel door het toepassen van beschermende dubbelbestemmingen. Op de vraag in hoeverre cultuurhistorie beschermende regels ook opgenomen mogen worden in een 'gewoon' bestemmingsplan bestaat nog geen eenduidig antwoord. Een eerste poging tot een proef-

rechtszaak in Maastricht om hier meer duidelijkheid over te krijgen is in een vroeg stadium gestrand. In handboeken van Struiksma en Fortgens wordt gewezen op uitspraken van de Kroon volgens welke geen bescherming van cultuurhistorie in het bestemmingsplan wordt toegelaten. In de *Adviesnotitie bescherming bouwhistorische waarden* worden echter wel degelijk mogelijkheden gezien.⁹ Voorwaarde is dan wel dat er sprake is van een expliciet toegekende beschermingswaardige status (waarover later meer). En het is juist bij uitstek de aanwijzing als beschermd stads- of dorpsgezicht die zo'n status aan een waardevol gebied kan verlenen.

Ondanks het relatief zware gewicht van het erfgoedbelang in een beschermend bestemmingsplan is het altijd de bedoeling van de wetgever geweest om de gemeente de mogelijkheid te bieden om het gezicht aan te blijven passen aan de veranderingen in de maatschappij. In weerwil van kritische bewoordingen als

6,7,8 – OOK IN BESCHERMDE STADS- OF DORPSGEZICHTEN KAN NIEUWBOUW VEEL VERSCHILLENDE GEDAANTEN KRIJGEN, ZOALS HIER IN OOTMARSUM, AMSTERDAM EN FORT BLAUWKAPTEL.

‘musealisering’, ‘bevrozing’ en ‘het plaatsen van een kaasstolp over het gebied’ blijven ruimtelijke ontwikkelingen dan ook te allen tijde mogelijk, mede dankzij wijzigingsbevoegdheden en (binnen- en buitenplanse) ontheffingen. Vooral in de beschermde historische binnensteden wordt dit veelvuldig geïllustreerd door de aanwezigheid van duidelijk te herkennen nieuwbouw. Waarmee uiteraard niet is gezegd dat dergelijke hedendaagse interventies en transformaties in een beschermd gezicht per se afkeurenswaardig zouden zijn.

Je kunt hoe dan ook stellen dat bij een beschermd stads- of dorpsgezicht meer restricties gelden dan bij een onbeschermd gezicht, maar dat die bescherming minder gedetailleerd en juridisch minder hard is dan wanneer alle aanwezige objecten in een gezicht (al dan niet in samenhang beschermd als complex) zouden zijn geregistreerd als rijksmonument.¹⁰ Tegelijkertijd is het wel zo dat de bescherming van een gezicht breder van aard is dan bij objectbescherming, omdat ook structurerende elementen als straatprofielen, groenvoorzieningen en waterwegen meegenomen kunnen worden in het beschermingsregime, evenals bij de aanwezige cultuurhistorie passende bestemmingen. Daaruit blijkt de sterke verwantschap van de toepassing van het instrument met het planologische karakter van de ruimtelijke ordening.

Naast de toepassing van het (rijks)beschermd stads- en dorpsgezicht kan ook het opnemen van gebouwen en gezichten in provinciale en gemeentelijke monumentenlijsten geschikt zijn om erfgoed uit de middenlaag te beschermen. Vanwege de grilligheid en complexe belangenverwikkelingen binnen de regionale en lokale politiek geven deze lijsten echter minder rechtszekerheid en continuïteit dan bescherming van rijkswege. Bovendien ontberen ze de mogelijkheden om rijkssubsidies te verkrijgen. Aanwijzing tot beschermd stads- of dorpsgezicht geeft evenmin direct zicht op financiële steun van het Rijk voor de gemeente, maar door de bescherming te koppelen aan een groot rijksproject – zoals voorheen de stadsvernieuwing en tegenwoordig het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing (ISV) – kan er soms toch geld voor worden losgemaakt.¹¹ Bovendien kan een gemeente profiteren van de positieve effecten van aanwijzing op het erfgoedtoerisme en de werkgelegenheid.

Cultuurhistorie binnen een beschermd stads- of dorpsgezicht heeft overigens niet alleen baat bij de juridische en financiële kanten van het

instrument. De status van een beschermd gezicht geeft binnen een gemeente ook vaak aanleiding om in het algemene beleid extra aandacht te besteden aan cultuurhistorie. Daarnaast kan de symboolfunctie van een gezicht bijdragen aan het creëren van het broodnodige ambtelijke en publieke draagvlak voor de bescherming of restrictieve ontwikkeling van het erfgoed – mits men goed wordt voorgelicht. Al deze voordelen dreigen te verdwijnen als besloten wordt om van toekomstige aanwijzingen tot beschermd stads- of dorpsgezicht af te zien, zoals Plasterk in zijn beleidsbrief heeft voorgesteld.¹² ‘Vanuit de praktijk gezien’ noemt Marijke Beek – lid van de Monumentenadviescommissie voor de provincie Noord-Holland – dit voornemen ‘onbegrijpelijk’ en ‘onrealistisch’, omdat het voor gemeenten nu al lastig blijkt te zijn ‘om (al door de Rijksdienst beschreven) cultuurhistorische waarden op een goede manier in het bestemmingsplan en andere planvormen in te bedden.’¹⁴

Identificatie van cultuurhistorische waarde(n)

Alle drie de bovengenoemde lagen van de cultuurhistorische piramide schrijven vanuit hun eigen kwalificatie andere randvoorwaarden voor en geven zo op hun eigen manier de ruimte voor verandering aan. Maar omdat cultuurhistorische elementen uit de verschillende lagen allemaal onderdeel uitmaken van hetzelfde publieke domein, kunnen ze niet als op zichzelf staande objecten of gebieden worden benaderd. Plasterk houdt daar te weinig rekening mee. De voormalig minister onderkent weliswaar dat een objectgerichte benadering niet bij de huidige opgaven voor de monumentenzorg past, maar hij maakt niet duidelijk op welke wijze de drie piramidelagen in een evenwichtige samenhang gebracht kunnen worden. Als cultuurhistorie op een integrale, niet-sectorale manier moet worden benaderd, zoals Plasterk zelf voor ogen heeft, dan moet er ook worden nagedacht over hoe de waarden van de toppers zich verhouden tot de rest, en vice versa. Dit geldt zeker voor cultuurhistorisch waardevolle gebieden zoals bepaalde polders en woonwijken. Daar zal men moeten onderzoeken hoe ver de invloedssfeer van de waarden van beide reikt en wat dit betekent voor ontwikkeling. Dan moet worden gedacht aan de balans tussen de waarde van het architectonisch detail van een gebouw ten opzichte van de waarde van de ruimtelijke opzet van een gebied.

Om tot een breed gedragen balans tussen de verschillende lagen te komen, behoeven waarde-inventarisaties een vertaalslag om voor alle

partijen begrijpelijk te maken waarin de cultuurhistorische waarde schuilt en wat het belang ervan is. Het is daarom goed om eerst voor iedereen duidelijk te maken wat met cultuurhistorische waarde precies wordt bedoeld. Paradoxaal genoeg is het juist de alomvattende invulling die Plasterk zelf aan zoiets concreets als de gematerialiseerde overlevering van onze geschiedenis geeft die de term cultuurhistorie tot een abstract en onwerkbaar begrip maakt. De kwalificatie van cultuurhistorische waarde geeft volgens de beleidsbrief aan welke elementen uit het gecultiveerde en bebouwde landschap voor de huidige generatie een tastbaar en aanschouwelijk bewijs van dat verleden vormen.¹⁵ Door deze weinig specifieke formulering blijft onduidelijk dat cultuurhistorische waarde een scala aan afzonderlijke, elkaar versterkende of met elkaar conflicterende waarden herbergt die allemaal individueel moeten worden geïdentificeerd en onderling worden afgewogen, voordat een abstracte notie als ‘cultuurhistorische waarde’ daadwerkelijk richting kan geven aan interventies in onze omgeving.¹⁶

Volgens de vernieuwde *Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek* is ‘cultuurhistorische waarde’ een paraplu-begrip waaronder algemene historische waarden, ensemblewaarden, architectuurhistorische waarden, bouwhistorische waarden en waarden vanuit de gebruikersgeschiedenis kunnen worden geschaard.¹⁷ Dit zijn waarden die zijn gebaseerd op de materiële aspecten van de gebouwde omgeving en op materiaal uit bijvoorbeeld archieven en literatuur. Bij onder andere landgoederen, woonwijken en industriecomplexen is naast het materiële van de gebouwen ook de waarde van de openbare ruimte van belang. Het is het negatief van wat is gebouwd, waarvan de waarde in de beleidsbrief ook wel met ‘karakter’ of ‘structuur’ wordt aangeduid. Dit is wat je waarneemt als je ‘door je oogharen’ naar een gebied kijkt. Het architectonisch detail valt grotendeels weg en aspecten als het straatprofiel, de bouwvolumes en de ruimtelijke werking van beide blijven dan over. Met het niet-wettelijke instrument van de cultuurhistorische verkenning is al wel enige ervaring opgedaan met het benoemen van deze kenmerken en daaruit voortvloeiende kansen en risico’s ten aanzien van ontwikkeling. Toch is het meenemen van de ruimtelijke karakteristieken in een waardestelling nog geen gewoonte.

Wat vooral duidelijk wordt, is dat de beleidsbrief zelf een vertaalslag nodig heeft. Het blijkt dat cultuurhistorie en de daarvan afgeleide waarden al diffuse begrippen zijn voor monumentenzorgers en andere erfgoedsectoren. Tijdens de door de Rijksdienst voor het

9 – OM HET RIJKSMONUMENT DE KIEFHOK VAN J.J.P OUD FUNCTIONEEL TE BEHOUDEN VOOR GEZINNEN WERD BIJ DE VOLLEDIGE RECONSTRUCTIE VAN DE ROTTERDAMSE ARBEIDERSWIJK EEN DEEL VAN DE WONINGEN SAMENGEVOEGD. DE GEDEELTELIJKE VERVANGING VAN RODE DEUREN DOOR VENSTERS GING TEN KOSTE VAN DE PAARSGEWIJZE RITMIEK BINNEN HET ENSEMBLE.

10 – IN HET ROTTERDAMSE BESCHERMD STADSGEZICHT VREEWIJK ZIJN DE BEWONERS ACTIEF IN VERZET GEKOMEN TEGEN DE AANVANKELIJKE SLOOPPLANNEN IN HUN TUINDORP. PLASTERK HEEFT ZICH PERSOONLIJK MET DEZE KWESTIE BEMOED EN TOT ZIJN TEVREDENHEID IS BEHOUD NU HET UITGANGSPUNT VAN DE HERONTWIKKELING GEWORDEN.

Cultureel Erfgoed en Instituut Collectie Nederland op 18 november 2009 georganiseerde werkconferentie *De Techniek van het Waarderen* bleek bijvoorbeeld dat ‘belevingswaarde’ door monumentenzorgers, archeologen en experts op het gebied van immateriële waarde elk op een andere wijze wordt ingevuld. De vraag is hoe erg dat is. Het overbrengen van de juiste inhoud van de begrippen is namelijk niet de enige vertaalslag die van belang is. Het gaat vooral ook om het overzetten van onderzoeksresultaten en waardestellingen naar randvoorwaarden voor ingrepen. Alleen op die manier kan duidelijk worden gemaakt waar de ruimte voor interventie zit, waardoor en waarom die begrensd wordt. Dit kan in een waardestelling die dan naast de identificatie van waarden de nieuwe rol krijgt van het bieden van concrete handvatten voor ingrepen.

Een nieuwe, maatschappelijke rol voor de monumentenzorger

Een waardestelling wordt gemaakt ten behoeve van twee typen overwegingen. Ten eerste is er de overweging om een gebouw wel of niet te beschermen. Daarbij wordt er gekeken naar de waarde van het object in de context van vergelijkbare bouwwerken in de internationale, nationale, regionale of lokale omgeving.¹⁸ Het tweede type overweging moet bepalen waar de ruimte voor interventie in de gebouwde omgeving zit. Dit wordt gedaan door te kijken naar de onderlinge relatie en hiërarchie van de waarden van de verschillende elementen van het desbetreffende object.

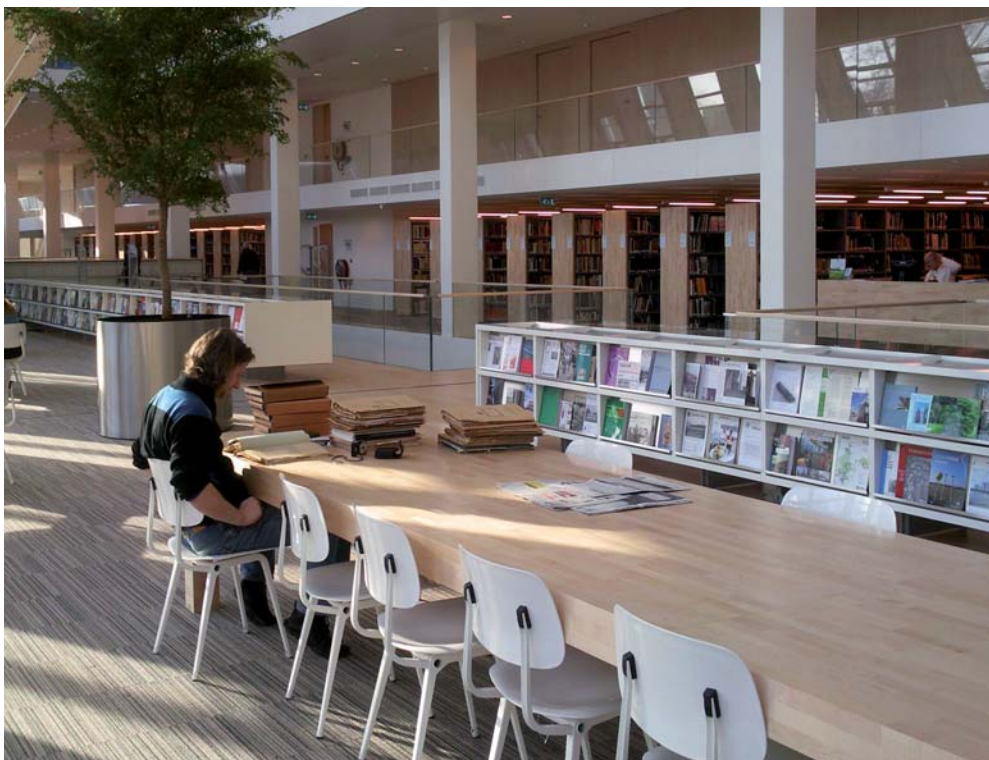
Beslissingen omtrent bescherming of interventie worden weliswaar grotendeels door experts voorbereid, maar niet exclusief door deskundigen gemaakt. In zo’n besluitvormingsproces zijn veel meer partijen betrokken. Bij selectie en bescherming van monumenten worden, volgens de MoMo beleidsnota, de burger en de immateriële waarden die hij met gebouwd erfgoed associeert nog te weinig betrokken. Herinnering, gevoelens van identiteit en het verhaal achter de monumenten zijn in de MoMo belangrijker geworden dan de materie. Echter, materiële en immateriële waarden zijn beide van belang om te bepalen wat door een gemeenschap als de waardevolle erfenis van zijn verleden wordt beschouwd. Het tegenover elkaar plaatsen van de verschillende partijen, zoals dat in de beleidsbrief gebeurt, ondermijnt evenwel deze intermenselijke zoektocht naar wat het gedeelde erfgoed is en hoe er mee om kan worden gegaan. Wat Plasterk dreigt te vergeten is dat de wetenschappelijke invalshoek van de verschillende bij monumentenzorg betrokken historische en ontwerpende disciplines juist de basis van de met erfgoed verbonden associaties kan verhelderen. Dat denkproces, waarin voor een diversiteit aan betrokkenen de verschillende waarden kunnen uitkristalliseren, vergt tijd en inspanning die maar moeilijk kunnen worden vrijgemaakt in een tijdperk dat wordt gedicteerd door economisch gewin en de haastigheid van marktwerking. Als je de experts en belangenverenigingen uit de vergelijking verwijdt, zoals Plasterk bepleit, maak je tegelij-

kertijd de burgers monddood en zullen zij minder goed beargumenteerd kunnen verwoorden wat zij willen beschermen en waarom. Hun belang kan dan al te gemakkelijk van tafel worden geveegd.¹⁹

In het geval er een interventie in een monument moet plaatsvinden, worden de experts in de MoMo als hindermacht voor de andere betrokken partijen gekarakteriseerd. Vooral het te laat of onverwacht aangeven van wat de cultuurhistorische waarden zijn, is hier debet aan. De oplossing om het tijdstip voor de bepaling van de cultuurhistorische waarden naar voren te halen en die niet afhankelijk te maken van de dynamiek van een interventieproces, is een goede zaak. Maar ten onrechte wordt het beeld geschetst dat monumentenzorg daarna helemaal niet meer aan tafel zou hoeven te komen. Nog steeds zal duidelijk moeten worden gemaakt in welke opzicht het cultuurhistorisch waardevolle object veranderingen toelaat. Plasterk hoopt wellicht dat het borgen van de cultuurhistorische waarden via de Wro de boel juridisch wel zo zal dichttimmeren dat een dialectisch proces niet meer nodig zal zijn. Maar is er eigenlijk wel een juridische grondslag om cultuurhistorische waarden in de Wro zodanig vast te leggen dat niemand er nog aan voorbij kan gaan?

Instrumentele bescherming en ontwikkeling volgens MoMo

Monumentenzorg is niet alleen een mensenkwestie, het gaat ook om een juridisch instru-

11 – DE PROMINENT AANWEZIGE BIBLIOTHEEK IN HET NIEUWE GEBOUW VAN DE RCE ILLUSTREREET DE AMBITIE OM STEEDS MEER ALS KENNISCENTRUM TE GAAN FUNGEREN. WAT BETREFT DE BESCHIKBAARHEID VAN INFORMATIE ONLINE MOET ER ECHTER NOG EEN GOEDE SLAG GESLAGEN WORDEN.

mentarium waarmee krachtig kan worden opgetreden als minnelijk overleg onverhoopt spaak loopt. Blijkens zijn voorstel heeft Plasterk veel vertrouwen in het vastleggen van cultuurhistorische waarden in structuurvisies van het Rijk, de provincie en gemeentes. Dit instrument is zeker geschikt om cultuurhistorie een strategische plek te geven in de planologie. Mogelijkheden tot juridische borging zijn echter beperkt. Om voortaan een helder onderscheid te maken tussen de strategische functie van een structuurvisie en de uitvoerende taak van een Algemene Maatregel van Bestuur (AMvB), een verordening, een inpassingsplan, een projectbesluit, een beheersplan of een bestemmingsplan zal de eerstgenoemde in principe geen beleidsregels meer bevatten. Daardoor heeft een structuurvisie alleen een bindende werking voor de opsteller ervan, met als gevolg dat een gemeente zich bij het opstellen van zijn bestemmingsplan uitsluitend aan zijn eigen structuurvisie heeft te houden. Bovendien staan er in het Besluit ruimtelijke ordening (Bro) geen concrete voorschriften voor de inhoud van een structuurvisie, zodat ervoor gekozen kan worden om de cultuurhistorie niet of maar in zeer beperkte mate in het beleidsdocument op te nemen.

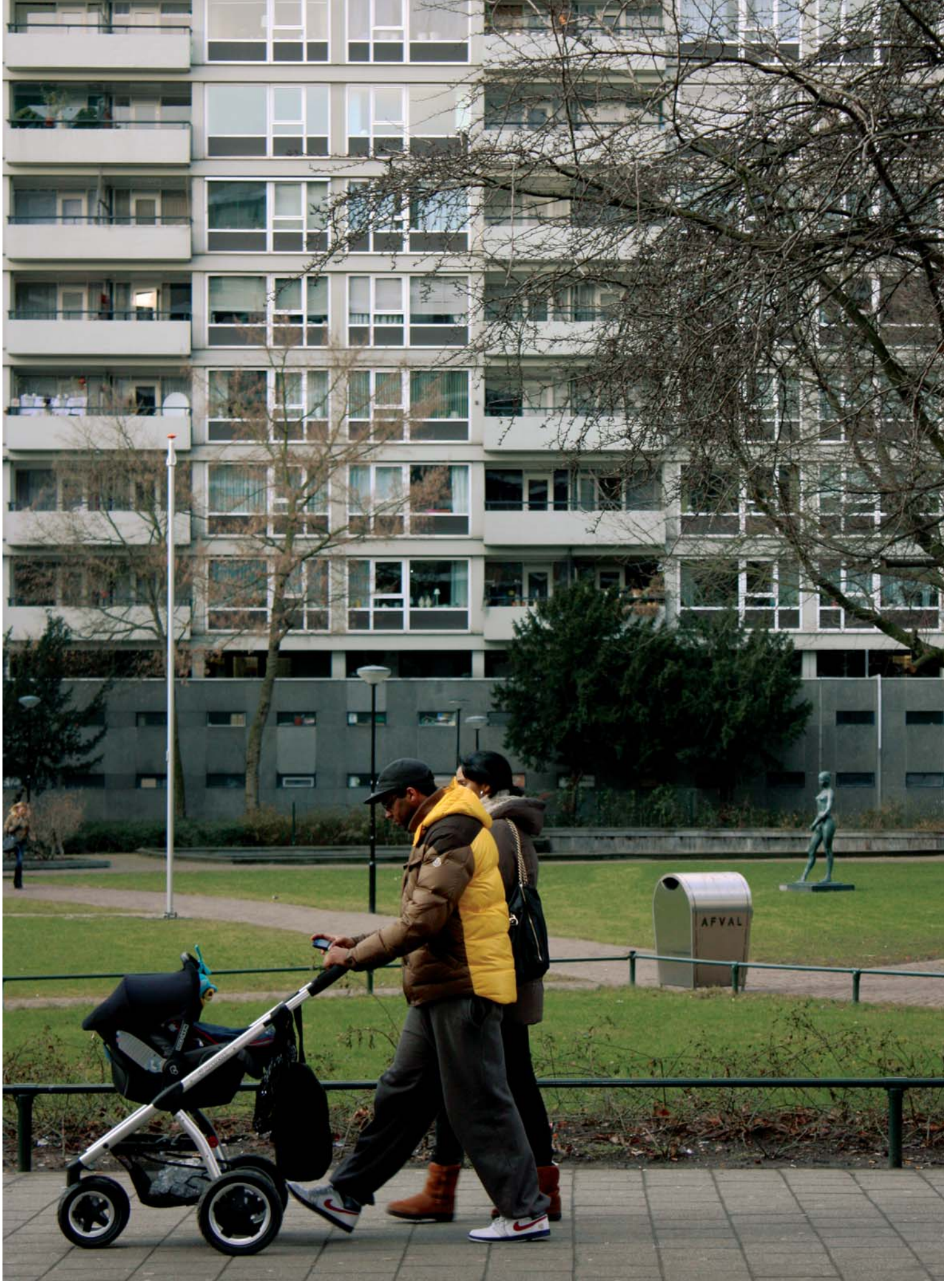
Maar zelfs als een structuurvisie zich wél duidelijk uitspreekt over cultuurhistorie, is dat nog geen garantie voor succes in de prak-

tijk. Bij de evaluatie van het Belvedere beleid van de afgelopen tien jaar, maar ook uit andere onderzoeken die zijn gedaan naar de borging van cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening, is naar voren gekomen dat het gepropageerde gedachtegoed ('behoud door ontwikkeling') nog niet voldoende is doorgedrongen tot in 'de haarvaten van het huidige ruimtelijke ordeningssysteem'.²⁰ Aan die eensgezinde constatering liggen verschillende problemen ten grondslag. Zo ontbreekt het bij veel gemeenten aan historische kennis en ambtelijke slagkracht. Bescherming van cultuurhistorie is daardoor voor een belangrijk deel afhankelijk van 'de juiste personen op de juiste plaats'. Verder spreken vertegenwoordigers van de monumentenzorg en ruimtelijke ordening nog te veel een andere taal. Maar misschien wel het belangrijkste probleem signaleert Plasterk zelf in zijn brief: 'Ogenschijnlijk staat iedere besluitvormer of ontwikkelaar pal voor de cultuurhistorie, maar als puntje bij paaltje komt, is de cultuurhistorie vaak toch een "zacht argument".'²¹

In de beleidsbrief wordt een wijziging van artikel 3.1.6 tweede lid Bro gepresenteerd als hét middel om de cultuurhistorie beter in de ruimtelijke ordening te verankeren dan tot nu toe het geval is geweest. Dit artikel bevat nu alleen nog de verplichting 'de in de grond aanwezige of te verwachten monumenten' op te nemen in

de toelichting van het bestemmingsplan. Met de wijziging moet dit gaan gelden voor alle aanwezige cultuurhistorische waarden.²² Hier zijn echter drie belangrijke kanttekeningen bij te plaatsen. Allereerst wordt de toelichting vaak gezien als een juridisch relatief zwak onderdeel van het bestemmingsplan, of dat nu terecht is of niet. Daarnaast gaat artikel 3.1.6 tweede lid slechts om gebieden waar geen milieu-effectrapportage (m.e.r.) voor opgesteld hoeft te worden. Voor de gebieden waar een m.e.r. verplicht is, dient cultuurhistorie al in deze rapportage meegenomen te worden (wanneer aannemelijk is dat deze beïnvloed wordt door de voorgenomen activiteit) – wat in de praktijk overigens nog lang niet altijd gebeurt. Maar nog veel belangrijker is dat de wijziging in juridische zin vrijwel geen verandering betekent ten opzichte van de huidige situatie. In de Memorie van Toelichting van het vigerende Bro (vastgesteld op 21 april 2008) staat over paragraaf 3.1 namelijk al expliciet uitgelegd dat het verplicht is om in de toelichting van het bestemmingsplan de mogelijke effecten op cultuurhistorische waarden op te nemen. Daar komt bij dat 'uit het criterium van een goede ruimtelijke ordening en het beginsel van een zorgvuldige voorbereiding en motivering' voortvloeit 'dat deze onderwerpen ook al in de toelichting van [oude] WRO-bestemmingsplannen moesten worden opgenomen'.²³ Het heeft er dus alle schijn van dat de wijziging slechts een extra explicitering inhoudt van iets dat al lang wettelijk geregeld is. En uit de praktijk blijkt dat de huidige verankering voor erfgoed vooralsnog weinig daadwerkelijke bescherming biedt. Dat Plasterk een wijziging van het Bro nodig acht is wat dat betreft een teken aan de wand.

Ook in de *Adviesnotitie bescherming bouwhistorische waarden* worden bedenkingen geuit over de juridische verankering van cultuurhistorie in het systeem van de ruimtelijke ordening. De bouwhistorische waarde, een wezenlijke sub-waarde binnen het gehele scala aan cultuurhistorische waarden, vindt zijn basis in het tastbare monument en is daardoor concreet van aard. Toch blijken er juridische onzekerheden te kleven aan de mogelijkheid om deze waarde door middel van de Wro te borgen. Uit de eerdergenoemde adviesnotitie wordt duidelijk dat op grond van artikel 3.1 eerste lid Wro bescherming van deze cultuurhistorische sub-waarde alleen mogelijk is wanneer de 'ruimtelijke relevantie' ervan voldoende is aangetoond. Als deze al als zodanig kan worden aangemerkt, dan houdt dit voorts in dat in de toelichting van een bestemmingsplan 'een verantwoording [dient] te worden gegeven van een eventueel op te nemen rege-

12 – OP VERZOEK VAN STICHTING DOCOMOMO NEDERLAND ZIJN DE WINKELSTRAAT EN DE HOVEN VAN DE LIJNBAAN IN ROTTERDAM ONLANGS AANGEWEZEN ALS RIJKSBESCHERMD TOPMONUMENT VAN DE WEDEROPBOUW.

ling ter bescherming van bouwhistorische waarden (...), alsmede een uiteenzetting van de uitkomsten van een uitgevoerd onderzoek naar bouwhistorische waarden.²⁴

Het uitvoeren van een cultuurhistorisch onderzoek zal dus nog veel belangrijker worden dan nu het geval is, met alle gevolgen van dien. Ten eerste zal een waardestelling uitspraak doen over wat van waarde is en waarom. Het bepaalt of er sprake is van een topper of niet. Deze hiërarchische afweging is binnen het domein van waardestelling niet ongewoon, maar wat wel een nieuw neveneffect zal zijn is dat de waardestelling indirect dus ook zal aangeven aan welk bijpassend beleid en instrumentarium het te toetsen object zal worden onderworpen. Ten tweede zal bij een daadwerkelijke borging van cultuurhistorische waarden via de Wro een waardestelling standaard moeten worden opgenomen in de toelichting van het bestemmingsplan. Ten slotte kunnen de opstellers van de notitie niet garanderen dat het mogelijk is om een bouwhistorisch onderzoek voor te schrijven door middel van de bouwregels behorende bij het bestemmingsplan. Dit zou namelijk kunnen worden geïnterpreteerd als een moment waarop opnieuw wordt afgewogen welke waarden in het plangebied of het object aan de orde zijn, en de juridische houdbaarheid daarvan is onzeker.²⁵ Omdat een bestemmingsplan steeds voor een periode van tien jaar wordt vastgesteld en in die tijd moeilijk kan worden gewijzigd, kan het ingewikkeld worden om onverwachte vondsten van cultuurhistorische waarde op enige wijze beschermd te krijgen. Belangen-groeperingen en andere hoeders van het erfgoed zullen dus op voorhand zo veel mogelijk waarden willen borgen en hun belangen willen inbrengen voordat het bestemmingsplan wordt vastgesteld. Een waarschijnlijk gevolg van MoMo kan dan ook zijn dat waardestellingen als expertises en contra-expertises tegenover elkaar komen te staan en waarden in hoge mate gejuridiseerd zullen raken. De vraag is dan ook of het naar voren halen van het moment waarop monumentenzorg in de lokale beleidstructuur en projectontwikkeling aan tafel komt daadwerkelijk het enige benodigde middel zal zijn om het negatieve stigma van 'hindermacht' van zich af te kunnen werpen.

Slotwoord

In het licht van de bovenstaande constateringen geeft de beleidsbrief van Plasterk te denken. Het biedt nog onvoldoende uitgewerkte oplossingen, waardoor het erfgoed buiten de toppers ernstig in gevaar dreigt te komen. Het is vooral zijn zwart-wit denken over cultuurhistorie dat daaraan ten grondslag ligt. Het

instrument beschermd stads- en dorpsgezicht zou bij continuering een mooie brug kunnen blijven vormen tussen een vooral op toppers gerichte Monumentenwet en de a-selectieve en decentraal georiënteerde werking van de Wet ruimtelijke ordening. Natuurlijk is het instrument vatbaar voor verbetering en aanpassing aan de hedendaagse opgaven, maar afschaffing omdat het niet zou passen bij een moderne monumentenzorg heeft veel weg van 'het kind met het badwater weggooien'. Veel instanties hebben Plasterk daar al op gewezen en ook de Tweede Kamer lijkt dit te hebben ingezien.²⁶ Op 1 december 2009 werd een motie aangenomen waarin de regering wordt verzocht 'het huidige beleid met betrekking tot de aanwijzing van nieuwe beschermde dorps- en stadsgezichten ook in het nieuwe stelsel van monumentenzorg voort te zetten.'²⁷

Het uitblijven van een verduidelijking van wat met cultuurhistorie wordt bedoeld en hoe cultuurhistorische waarden kunnen worden geduid en kunnen worden vertaald naar duidelijke randvoorwaarden, wordt ons inziens onvoldoende besproken in Plasterks voorstel. In combinatie met het uitblijven van een heldere visie op de juridische implementatie van het borgen van deze erfgoedwaarden in de Wro en het beperkter betrekken van de deskundigheid van monumentenzorgers bij bescherming en interventie, kan onverwachte en onwenselijke neveneffecten opleveren. De waardestelling, die een zeer belangrijke schakel in en tussen deze beide aspecten van monumentenzorg vormt, kan namelijk onbedoeld uitgroeien tot een gejuridiseerde monstrositeit waardoor de deskundige meer dan ooit zal worden ervaren als hindermacht. Een ander belangrijk hiaat in Plasterks denken is dat hij geen nieuwe, constructieve rol voor de (moderne) monumentenzorger voorziet. Erg jammer, omdat de Erfgoed Academie, die onlangs door voormalig Rijksadviseur Cultureel Erfgoed Fons Asselbergs in samenwerking met het projectbureau Belvedere in 2009 in het leven is geroepen en zijn pilot heeft beleefd, juist in deze behoefte wil gaan voorzien.²⁸

Noten

¹ Ministerie van OC&W (2009), p 28.

² In ons artikel staat het begrip cultureel erfgoed voor de bouwwerken of gebieden waar cultuurhistorische waarde aan is toegekend. Zie ook noot 14.

³ Vlak voor het ter perse gaan van dit tijdschrift is het ontslag aangeboden van de PvdA-ministers van Balkenende IV, waaronder ook Plasterk.

Wij hopen dat onze analyse van de MoMo beleidsbrief meegenomen zal worden door de vervangende bewindspersoon.

⁴ Halbertsma (2009), p 3.

⁵ Het wetenschapsbelang staat ook expliciet in de Monumentenwet genoemd, al wordt het tegenwoordig als argument voor behoud in de praktijk nauwelijks nog toegepast.

⁶ De achterliggende gedachte is dat deze toppers het referentiemateriaal moeten vormen voor de decentrale erkenning en waardebeoordeling van cultuurhistorie uit deze periode. Overigens heeft de recente rijksmonumentenselectie vooral plaatsgevonden op basis van klassieke architectuurhistorische criteria, zonder dat daarbij gehoor is gegeven aan het streven van de MoMo plannen om de immateriële waarden van erfgoed gelijkwaardig mee te wegen.

⁷ Ministerie van OC&W (2009), p 8.

⁸ De Boer (1980), p 13.

⁹ Witbreuk e.a. (2009), pp 10-16.

¹⁰ Zoals Plasterk van plan is met het aanwijzingsprogramma voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie, als toonbeeld van de MoMo. De aanwijzing van een reeks van 96 rijksbeschermd clusters (complexen die bestaan uit samenhangende objecten) moet de herkenbaarheid van de linie waarborgen en waar nodig versterken.

¹¹ In de beleidsbrief stelt Plasterk op pagina 16 dat hij zijn 'inzet op het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing (ISV)' zal versterken. Voor het tijdvak 2010-2014 (ISV-3) is echter reeds besloten dat 'de cultuurimpuls [waarin aandacht werd gevraagd voor cultuurhistorie bij herontwikkelingen en transformaties] in het kader van het ISV' niet zal worden verlengd, aldus de Memorie van Toelichting van het betreffende Besluit (05 januari 2009).

¹² In plaats daarvan wil Plasterk, conform zijn 'topperdenken' en vertrouwen in de Wro, een zeer beperkt aantal (ongeveer tien) zogeheten wederopbouwgezichten, aanwijzen via de rijksstructuurvisie en de AMvB Ruimte (tweede fase). Dat er nog nieuwe aanwijzingsprocedures zullen starten voor gezichten uit de periode van vóór 1940 is vrijwel uitgesloten.

¹⁴ Beek (2009), p 182, 183.

¹⁵ De definitie van cultuurhistorie in de Memorie van Toelichting op de Monumentenwet van 1988 betreft een vergelijkbare brede formulering: 'de aan een bouwwerk of gebied toegekende waarde, gekenmerkt door het beeld, dat is ontstaan en door het gebruik dat de mens in de loop van de geschiedenis van dat bouwwerk op dat gebied heeft gemaakt.'

¹⁶ De bouwhistorische waarde en de waarde van de gebruikersgeschiedenis kunnen bijvoorbeeld inhouden dat bouwsporen en latere toevoegingen niet alleen aanwezig maar ook zichtbaar blijven, terwijl de ensemblewaarde verlangt dat de visuele integriteit van de architectuur en de oorspronkelijke opzet worden hersteld. Zie ook Mason (2006; 2008) en Riegel (1903).

¹⁷ De Richtlijnen zijn in april 2009 uitgewerkt door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Stichting Bouwhistorie Nederland, Vereniging Nederlandse Gemeenten, Atelier Rijksbouwmeester en de Rijksgebouwdienst.

¹⁸ De aanzet tot een meer wetenschappelijke en systematische werkwijze van waardstelling werd gegeven tijdens het MIP. De vraag naar geobjectiverde en met elkaar vergelijkbare uitspraken over waarden kwam voort uit de aanmerkelijke verbreding van het werkkerrein – waarbij niet alleen gebouwen, maar ook complexen en landschappelijke structuren werden meegenomen – en de decentrale opzet van dit project.

¹⁹ Zie ook Van Emstede (2010).

²⁰ Ministerie van OC&W (2009), p. 37. Zie onder andere ook Van Tienen (2009), Groffen e.a. (2009), Brouwer e.a. (2008), Erfgoedinspectie (2009).

²¹ Ministerie van OC&W (2009), p. 25.

²² In de beleidsbrief worden overeenkomstige wijzigingen voorgesteld voor projectbesluiten en beheersverordeningen.

²³ Witbreuk e.a. (2009), p. 23. Zie ook artikel 3:2 van de Awb

²⁴ Witbreuk e.a. (2009), p. 60.

²⁵ Witbreuk e.a. (2009), pp. 25-26.

²⁶ Zie onder andere de schriftelijke reacties op de MoMo plannen van Heemschut, Raad voor Cultuur. @MIT en EOS, te raadplegen via www.erfgoednederland.nl/projecten/modernisering-monumentenzorg-momo.

²⁷ Tweede Kamer, vergaderjaar 2009-2010, 32 156, nr. 12.

²⁸ De pilot van de Erfgoed Akademie werd gedragen door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Federatie Grote Monumentengemeenten, Erfgoed Nederland, de Erfgoedinspectie, het Nationaal restauratiefonds, de Technische Universiteit Delft, @MIT, de Vrije Universiteit Amsterdam, het Interprovinciaal Overleg, het Nirov, de Hogeschool Utrecht en het Ministerie van OCW / Directie Cultureel Erfgoed. De pilotcursus is inmiddels

afgerond en de uitkomsten hiervan zijn door alle ondersteunende partijen positief beoordeeld. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Erfgoed Nederland en het Nationaal Restauratiefonds hebben gezamenlijk het voornemen uitgesproken om de Erfgoed Akademie voort te gaan zetten.

Literatuur

– Beek, M., A. van der Mark. (2009). *Het ene gebied is het andere niet; Atlas van beschermde stads- en dorpsgezichten in Noord-Holland*. Amsterdam: Architectura en Natura.

– Boer, N. de. (1980). *Monumentenzorg en restauratie: waar zijn we mee bezig?*, Wonen-TA/BK 8 (no. 16/17/18), pp. 13-24.

– Brouwer, T., L. Bruin, G. Enserink e.a. (2008). *Evaluatie cultuurhistorie in gemeentelijke ruimtelijke plannen*.

Steenwijk: Royal Haskoning.

– Emstede, C. van. (2010). *Welsprekendheid en Wijsbegeerte in de erfgoeddiscipline: Opnieuw op zoek naar het hoe en waarom van monumentenzorg*, in Vitruvius 4 (no. 1), pp. 19-21.

– Erfgoedinspectie. (2009). *De provincie tussen de oude WRO en de nieuwe Wro*.

Den Haag: Erfgoedinspectie.

– Fortgens, A. Ch. (1982). *Beschermde stads- en dorpsgezichten*; deel 3 uit de serie 'Planologische verkenningen'. Den Haag: VUGA bv.

– Groffen, B., T. Groen, H. Tiessen e.a. (2008). *Evaluatie Belverdere, Op na(ar) 2009*, Eindrapport. Nijmegen: Royal Haskoning.

– Halbertsma, M.E. (2009). *Cultureel Erfgoed: een inleiding*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam. (working paper)

– Hendriks, Leo L., J. van der Hoeve (tekst en red.). (2009). *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek: Lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed*. Den Haag: Rijksgebouwendienst.

– Lowenthal, D. (1998). *The heritage crusade and the spoils of history*.

Cambridge: Cambridge University Press.

– Mason, R. (2008). *Assessing Values in Conservation Planning: Methodological issues and choices*, in: Graham G. Fairclough e.a. (ed.), *The Heritage Reader* (London/New York: Routledge), pp. 99-124.

– Mason, R. (2006). *Theoretical and Practical Arguments for Values-Centered Preservation*, in: CRM: The Journal of Heritage Stewardship 3, (no. 2), pp. 21-48.

– McCarthy, B., P. Pasmans, J. van Ee. (2008). *Over een andere boeg? Evaluatie MSP stads- en dorpsgezichten 1850-1940*. Nijmegen: NovioConsult Van Spaendonck.

– Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2008). *Een lust, geen last: Visie op de modernisering van de monumentenzorg*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

– Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2009). *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

– Rooze, I., J. Teeuwisse, R. van Gerwen. (2006). *Beschermde stads- en dorpsgezichten: de effectiviteit van het beleidsinstrumentarium*. Hoevelaken: Nationaal Restauratiefonds.

– Riegl, A. (1903). *Entwurf einer gesetzlichen Organisation der Denkmalpflege in Österreich*. Herdruk in Bacher, Ernst (Hg.). *Kunstwerk oder Denkmal? Alois Riegls Schriften zur Denkmalpflege*. Wien [etc.]: Böhlau, 1995.

(Studien zu Denkmalschutz und Denkmalpflege; Bd. 15).

– Struiksma, J. (2008). *Het systeem van het ruimtelijke ordeningsrecht*. Vierde druk.

– Tienen, Y. (2008). *MoMo en de mens, van monumentenzorger tot vakspecialist cultuurhistorie*, gepubliceerde masterthesis in opdracht van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. [S.l.]: Hogeschool Van Hall Larenstein.

– Witbreuk, H. met medewerking van A.G.A. Nijmeijer en M.A.A. Soppe. (2009). *Adviesnotitie Bescherming Bouwhistorische Waarden: Adviesbrief + Bijlage juridische onderbouwing*. (Te raadplegen via de website van het Ministerie van OC&W.)

Alle afbeeldingen zijn van de auteurs, behalve Fort Blauwkapel van Chris Will ■

13 – HET CULTUURHISTORISCHE WILDE WONEN IN OP BUUREN WAAR DE NIEUWBOUW IS GEÏNSPIREERD OP HET KARAKTER VAN DE WOONVORMEN DIE LANGS DE VECHT VOORKOMEN